

ORIGINAL RESEARCH PAPER

Legal Jurisprudential Analysis of the Guarantee Rule in Determining Criminal Liability of Decentralized Lending Platforms

Anahita Safapour^{*1}, Khatereh Shahinfard²

Received:

21 May 2025

Revised:

31 Jul 2025

Accepted:

04 Sep 2025

Available Online:

22 Dec 2025

Keywords:

Guarantee, Criminal Liability, Decentralized Platforms.

Abstract

The present study focuses on the jurisprudential rule of “guarantee of the hand” to examine the liability arising from the unauthorized seizure of another’s property and its adaptation to the new issues of decentralized financial technologies. The guarantee of the hand rule, which has its roots in the construction of reason, the continuous practice of Muslims, and the hadith “Ali al-Yad ma ikhta hitti tawdiyyah”, is accepted in Imami jurisprudence as the general basis for financial guarantees and is also reflected in Iranian civil law. Analysis of the sources shows that this rule is applicable not only in the civil sphere but also in the criminal sphere; in such a way that the element of fault or intent is not a condition for the realization of the guarantee and the mere seizure of another’s property gives rise to civil liability, while in the case of aggression or negligence, criminal liability is also conceivable. In the applied part, the scenario of theft of digital assets from a decentralized lending platform due to a bug in the smart contract was examined. The results showed that the main platform developers, as the primary credit holders, will be subject to the rule of guarantee if negligence or fault is proven, and in addition to civil liability, they will also be subject to criminal liability.

1* Ph.D Student, Department of Criminal Law & Criminology, Shahrekord Branch, Islamic Azad University, Shahrekord, Iran.

(Corresponding Author) Email: anahitasafapoor2021@gmail.com

2 Assistan Professor, Department of Law, Shahrekord Branch, Islamic Azad University, Shahrekord, Iran.

Please Cite This Article As: Safapour, A & Khatereh Shahinfard, KH (2025). “Legal Jurisprudential Analysis of the Guarantee Rule in Determining Criminal Liability of Decentralized Lending Platforms”. *Interdisciplinary Legal Research*, 6(4): 73-78.

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0)

مقاله پژوهشی

(صفحات ۷۳-۷۸)

تحلیل فقهی حقوقی قاعده ضمان ید در تعیین مسئولیت کیفری پلتفرم‌های وام‌دهی غیرمتمرکز

آناهیتا صفاپور^{*}، خاطره شاهین‌فرد^۲

۱. دانشجوی دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی، گروه حقوق، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران. (نویسنده مسؤول)

Email: anahitasafapoor2021@gmail.com

۲. استادیار، گروه حقوق، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران.

دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۳۱ ویرایش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۹ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۳ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

چکیده

پژوهش حاضر با تمرکز بر قاعده فقهی «ضمان ید» به بررسی مسئولیت ناشی از تصرف غیرمجاز در مال غیر و انطباق آن با مسائل نوین فناوری‌های مالی غیرمتمرکز می‌پردازد. قاعده ضمان ید که ریشه در بنای عقلا، سیره مستمر مسلمانان و حدیث «علی الید ما أخذت حتی تؤدیه» دارد، در فقه امامیه به‌عنوان مبنای کلی ضمانت مالی پذیرفته شده و در حقوق مدنی ایران نیز انعکاس یافته است. تحلیل منابع نشان می‌دهد که این قاعده نه تنها در حوزه مدنی، بلکه در حوزه کیفری نیز قابلیت انطباق دارد، به‌گونه‌ای که عنصر تقصیر یا عمد شرط تحقق ضمان نیست و صرف استیلا بر مال غیر، موجب مسئولیت مدنی می‌شود، درحالی‌که در فرض عدوان یا قصور، مسئولیت کیفری نیز متصور است. در بخش کاربردی، سناریوی سرقت دارایی‌های دیجیتال از یک پلتفرم وام‌دهی غیرمتمرکز به‌دلیل وجود باگ در قرارداد هوشمند بررسی شد. نتایج نشان داد که توسعه‌دهندگان اصلی پلتفرم به‌عنوان متصرفان اعتباری اولیه، در صورت اثبات قصور یا تقصیر، مشمول قاعده ضمان ید خواهند بود و علاوه بر مسئولیت مدنی، مسئولیت کیفری نیز متوجه آنان می‌شود. افزون بر تحلیل نظری، مقاله راهکارهای اجرایی برای مواجهه با چالش‌های نوین ارائه می‌دهد: طراحی مدل سلسله‌مراتبی مسئولیت کیفری، تدوین چهارچوب نظارتی پیشگیرانه، ایجاد سامانه پایش هوشمند و تنظیم الگوی تقنینی. این راهکارها موجب پیشگیری از خسارت‌های گسترده و تضمین پاسخگویی کیفری و مدنی متناسب با نقش و میزان استیلا بر اموال کاربران می‌شوند. درنهایت، قاعده ضمان ید به‌عنوان پلی میان فقه سنتی و حقوق مدرن معرفی می‌شود که می‌تواند مبنای نظری و عملی برای تنظیم مسئولیت کیفری در پلتفرم‌های غیرمتمرکز باشد، بدین ترتیب، هم از حقوق کاربران حمایت کند و هم نظم اقتصادی را در برابر تهدیدهای ناشی از فناوری‌های نوین حفظ نماید.

کلمات کلیدی: ضمان ید، مسئولیت کیفری، پلتفرم‌های غیرمتمرکز.

مقدمه

با گسترش فناوری‌های بلاکچین و ظهور پلتفرم‌های وام‌دهی غیرمتمرکز، مسائل حقوقی و کیفری جدیدی پدید آمده‌اند. این پلتفرم‌ها برخلاف سیستم‌های متمرکز، به واسطه قراردادهای هوشمند عمل می‌کنند و مدیریت منابع مالی در آن‌ها غیرمتمرکز است. با این حال، حفره‌های امنیتی و باگ‌های کدنویسی می‌تواند منجر به وقوع سرقت‌های گسترده دیجیتال شود و خسارت مالی قابل توجهی به کاربران وارد کند. از منظر فقهی و حقوقی، پرسش اصلی این است که آیا توسعه‌دهندگان یا تیم مؤسس پلتفرم می‌توانند براساس قاعده ضمان ید و قوانین کیفری، مسؤول شناخته شوند یا خیر. پژوهش حاضر در تلاش است با تلفیق تحلیل فقهی و حقوقی و ارائه مدل اجرایی، پاسخ علمی و عملی به این مسأله مستحدثه ارائه دهد (محقق داماد، ۱۳۷۵: ۱۲۳).

۱- تحلیل فقهی قاعده «ضمان ید»

۱-۱- واکاوی ادله قاعده در منابع معتبر فقهی

یکی از قواعد مشهور فقهی، قاعده ضمان ید است. به عقیده فقها، مقتضای اولیه تصرف و استیلا بر مال دیگری این است که متصرف در مقابل مالک، ضامن است، یعنی علاوه بر آن که مکلف به بازگرداندن عین در زمان بقای آن است، اگر مال مذکور تلف شود یا نقص و خسارتی بر آن وارد گردد، باید از عهده خسارت وارد نیز برآید. این موضوع، قاعده ضمان ید متصرف در فقه به صورت یک قاعده کلی درآمده و کلیت آن در روایات شامل تمام انواع تصرف و وضع ید می‌شود، خواه عدوانی باشد و خواه غیرعدوانی یا امانی، البته مواردی تحت عنوان ید امانی به موجب ادله خاص از تحت عموم این قاعده خارج گردیده‌اند (محقق داماد، ۱۳۷۵: ۱۲۳).

۱-۲- مستندات قاعده

۱-۲-۱- بنای عقلا

بنای عقلا نشان می‌دهد که شخصی که مال دیگری را تصرف می‌کند، در مقابل مالک مسؤول است. شرع مقدس این شیوه خردمندانه را نه تنها رد نکرده، بلکه تأیید کرده است. بنابراین می‌توان گفت این قاعده از قواعد امضایی شرع است (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۰: ۱۷۸/۱).

۲-۲-۱- سیره

سیره مستمر مسلمانان در طول تاریخ نشان می‌دهد که قاعده ضمان ید همواره مورد پذیرش بوده و به صورت یک قاعده فقهی مسلم درآمده است.

۳-۲-۱- روایات

حدیث «علی الید ما أخذت حتی تؤدی» مستند اصلی قاعده ضمان ید است. باوجود ضعف سند، شهرت فتوایی موجب پذیرش آن شده است (انصاری، ۱۲۸۱: ۲۸۱/۱؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۷۰: ۱۷۸/۱).

از دیدگاه فقهی، قاعده ضمان ید بر مسؤولیت ناشی از تصرف غیرمجاز در مال غیر دلالت دارد. از دیدگاه حقوق جزا، ماده ۱۲ همین روح را به سطح مسؤولیت کیفری جمعی یا سازمانی بسط می‌دهد. همان‌گونه که در فقه، «ید غیرمأذون» ضامن است، در حقوق جزا نیز «شخص حقوقی متصرف یا بهره‌بردار غیرقانونی» مسؤول شناخته می‌شود. بنابراین قاعده ضمان ید در حوزه کیفری به صورت غیرمستقیم مبنای جبران خسارت و ضمانت اجرای کیفری ناشی از تصرف عدوانی یا استفاده غیرقانونی از حقوق دیگران می‌گردد (موسوی خمینی، ۱۳۶۸: ۱۷۷/۲؛ نجفی، ۱۲۶۶: ۱۲/۳۷).

۳-۱- تحلیل مفاهیم «ید»، «أخذت» و «تؤدی»

– ید در لغت به معنای دست است، اما در عرف فقهی و حقوقی کنایه از قدرت و سلطه بر مال می‌باشد. فقهای امامیه ملاک صدق «ید» را عرفی بودن استیلا بدون اذن مالک یا شارع دانسته‌اند (انصاری، ۱۲۸۱: ۲۸۱/۱؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۸: نجفی، ۱۲۶۶: ۱۲/۳۷).

– أخذت در لغت به معنای گرفتن و قبض کردن است. فقها آن را به معنای تسلط واقعی بر مال غیر دانسته‌اند، نه صرف لمس یا تماس (انصاری، ۱۲۸۱: ۲۴۹/۱؛ فاضل هندی، ۱۰۸۰: ۸۳۳/۲).

– تؤدی از ریشه «أداء» به معنای بازگرداندن یا پرداخت است. فقهای متأخر مانند خوئی و امام خمینی آن را غایت ضمان و تکلیف هر دو دانسته‌اند، یعنی ضمان باقی است تا وقتی که رد واقعی انجام نشده باشد (انصاری، ۱۲۸۱: ۲۸۱/۱؛ خوئی، ۱۴۱۰: ۲۳۳/۲).

۲- بررسی تطبیقی دیدگاه‌های فقها در شمول قاعده بر متصرفان غیرمستقیم

۲-۱- شمول قاعده نسبت به متصرفان غیرمستقیم

- دیدگاه اول: قاعده مطلق است؛ هرکس به‌نجوی استیلا بر مال پیدا کند، مشمول است، مگر مأذون باشد (انصاری، ۱۲۸۱؛ نجفی، ۱۲۶۶؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۸).

- دیدگاه دوم: قاعده شامل کسانی که با اذن مالک یا شارع تصرف می‌کنند (امین، وکیل، مستعیر) نیست و ضمان فقط در صورت تعدی یا تفریط است (محقق حلی، ۶۷۵؛ ۲۸۷/۲؛ علامه حلی، ۷۲۶؛ ۱۲۲/۱۴؛ خویی، ۱۴۱۰؛ ۲۳۳/۲).

- دیدگاه سوم: تفصیل میان ید مباشر و ید تبعی؛ ید مباشر موجب ضمان است، ولی ید تبعی تنها در صورت تفریط ضامن است (یزدی، ۱۳۲۲).

- دیدگاه چهارم: شمول در صورت تعدی از حدود اذن، اگر مأذون از حدود اذن تجاوز کند، یدش از مأذونه به عدوانی تبدیل می‌شود و قاعده جاری می‌گردد (انصاری، ۱۲۸۱؛ خویی، ۱۴۱۰؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۸).

۲-۲- ید ضمانی و ید امانی

در تقسیم اول، ید به دو دسته «ید ضمانی» و «ید امانی» تقسیم می‌شود. ید ضمانی شامل ید عدوانی و غیرعدوانی است. توضیح آن که وقتی کسی مالی را به عقد فاسد قبض می‌کند، ضامن است و ید او ضمانی محسوب می‌شود، ولی غاصب نیست. در مقابل، ید عدوانی علاوه بر مسؤولیت مدنی، مسؤولیت کیفری نیز دارد. فقها مواردی را که به علت فقدان عنصر عدوان از مصادیق غصب محسوب نمی‌شود نیز از نظر ضمان، ملحق به غصب کرده‌اند. قانون مدنی ایران نیز در ماده ۳۰۸ چنین بیان کرده است که اثبات ید بر مال غیر بدون مجوز در حکم غصب است (موسوی خمینی، ۱۳۶۸؛ ۱۷۷/۲؛ قانون مدنی ایران، ماده ۳۰۸).

۲-۳- تفاوت ضمان ید با غصب

در تعریف غصب گفته شده است: «غصب استیلا بر مال غیر است به‌نجو عدوان». بنابراین عنصر عدوان و عمد در غصب ملحوظ است، اما در ضمان ید، عنصر عمد و قهر شرط نیست؛ صرف استیلا بر مال غیر، حتی بدون قصد، موجب ضمان مدنی می‌شود، در نتیجه، ضمان ید قلمروی وسیع‌تر از غصب دارد و

شامل ید عدوانی و غیرعدوانی می‌شود (عاملی جبعی (شهید ثانی)، ۹۶۶؛ ۱۶۶/۲؛ فخرالمحققین، ۷۷۱؛ ۱۶۶/۲؛ نجفی، ۱۲۶۶؛ قانون مدنی ایران، ماده ۳۰۸).

۳- مسؤولیت کیفری توسعه‌دهندگان پلتفرم‌های غیرمتمرکز

یک پلتفرم وام‌دهی غیرمتمرکز با استفاده از قرارداد هوشمند اقدام به جمع‌آوری سرمایه از کاربران می‌کند. به دلیل وجود باگ در کد قرارداد هوشمند، هکرها موفق به سرقت کلیه دارایی‌های موجود در پلتفرم می‌شوند. این سرقت منجر به ورود خسارت مالی کلان به بیش از ۱۰۰۰ کاربر شده و موجبات اختلال در نظام اقتصادی را فراهم می‌آورد.

پرسش این است که آیا با استناد به قاعده «ضمان ید» می‌توان توسعه‌دهندگان اصلی پلتفرم را به عنوان متصرفان اولیه، مشمول مسؤولیت کیفری برای جرایم ارتكابی دانست؟

براساس مبانی فقهی و حقوقی مطرح‌شده در مقاله قاعده ضمان ید دلالت دارد بر این که هر کس بر مال دیگری استیلا یابد، ضامن است، خواه استیلا عدوانی باشد یا غیرعدوانی، مگر آن که مأذون از سوی مالک یا شارع باشد (انصاری، ۱۲۸۱؛ ۲۲۸/۱؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۸؛ ۱۷۷/۲).

- در فرض پلتفرم غیرمتمرکز، توسعه‌دهندگان اصلی با طراحی قرارداد هوشمند و ایجاد بستر جمع‌آوری سرمایه، در واقع نخستین متصرفان اعتباری اموال کاربران محسوب می‌شوند، هرچند تصرف آنان مستقیم و فیزیکی نیست، اما عرفاً ید اعتباری بر اموال کاربران دارند (نجفی، ۱۲۶۶؛ ۱۲/۳۷؛ خویی، ۱۴۱۰؛ ۳۳/۲).

- باگ امنیتی در کد قرارداد هوشمند، اگر ناشی از تقصیر یا بی‌احتیاطی توسعه‌دهندگان باشد، موجب تبدیل ید مأذونه به ید عدوانی می‌شود، زیرا آنان از حدود اذن و اعتماد کاربران تجاوز کرده‌اند. در این حالت، ضمان ید شامل آنان می‌شود و علاوه بر مسؤولیت مدنی، مسؤولیت کیفری نیز متصور است (یزدی، ۱۳۲۲).

- در نتیجه، اگر ثابت شود که توسعه‌دهندگان در طراحی و نگهداری قرارداد هوشمند مرتکب قصور یا تقصیر شده‌اند، می‌توان آنان را به عنوان متصرفان اولیه مشمول قاعده ضمان ید دانست. این امر زمینه مسؤولیت کیفری آنان را در قبال

- شناسایی سریع باگ‌ها و حفره‌های امنیتی.

- هشدار فوری به کاربران و توسعه‌دهندگان در صورت بروز خطر.

- ثبت و مستندسازی تمامی وقایع برای استفاده در رسیدگی‌های قضایی.

این سامانه می‌تواند به عنوان ابزار اجرایی برای تحقق ضمان ید در فضای دیجیتال عمل کند (طباطبایی یزدی، ۱۳۳۷؛ قانون مدنی ایران، ماده ۳۰۸).

۴-۴-۴- تدوین «الگوی تقنینی»

برای انطباق قواعد سنتی با نیازهای نوین، لازم است الگوی تقنینی ویژه‌ای تدوین شود:

- تعریف قانونی «ید اعتباری» در فضای دیجیتال.

- تعیین مسؤولیت کیفری توسعه‌دهندگان و مدیران پلتفرم‌ها در صورت قصور یا تقصیر.

- پیش‌بینی ضمانات اجراهای کیفری و مدنی متناسب با حجم خسارت و تعداد زیان‌دیدگان.

این الگو موجب می‌شود که قواعد فقهی مانند ضمان ید به صورت شفاف در نظام حقوقی مدرن پیاده‌سازی شوند (عاملی جبعی (شهید ثانی)، ۹۶۶؛ نجفی، ۱۲۶۶).

نتیجه‌گیری

بررسی فقهی و حقوقی قاعده ضمان ید نشان داد که این قاعده یکی از مبانی بنیادین در فقه امامیه و حقوق مدنی ایران است که بر مسؤولیت ناشی از هرگونه استیلا بر مال غیر، دلالت دارد. این مسؤولیت، اعم از ید عدوانی و ید غیرعدوانی، حتی بدون وجود عنصر عمد یا تقصیر، موجب ضمان مدنی می‌شود و در صورت احراز عدوان یا قصور، به مسؤولیت کیفری نیز گسترش می‌یابد.

در حوزه نوین فناوری‌های مالی غیرمتمرکز، توسعه‌دهندگان پلتفرم‌های وام‌دهی غیرمتمرکز با طراحی قراردادهای هوشمند، ید اعتباری اولیه بر اموال کاربران دارند. در صورت بروز باگ امنیتی و سرقت دارایی‌ها، اگر قصور یا تقصیر آنان اثبات شود، ید مأذونه به ید عدوانی تبدیل شده و آنان مشمول قاعده

جرایم ارتكابی (مانند سرقت دیجیتال و اخلال در نظام اقتصادی) فراهم می‌کند (قانون مدنی ایران، ماده ۳۰۸؛ عاملی جبعی (شهید ثانی)، ۹۶۶؛ ۱۶۶/۲).

۴- ارائه راهکار و مدل اجرایی

۴-۱- طراحی «مدل سلسله‌مراتبی مسؤولیت کیفری»

باتوجه به قاعده ضمان ید، مسؤولیت کیفری در پلتفرم‌های غیرمتمرکز باید به صورت سلسله‌مراتبی تعریف شود:

- سطح اول: توسعه‌دهندگان اصلی که قرارداد هوشمند را طراحی کرده‌اند و ید اعتباری اولیه بر اموال کاربران دارند.

- سطح دوم: مدیران یا تیم‌های نگهداری که مسؤول امنیت و به‌روزرسانی کد هستند.

- سطح سوم: واسطه‌ها یا کارگزارانی که خدمات جانبی ارائه می‌دهند.

این مدل موجب می‌شود که در صورت وقوع خسارت، مسؤولیت کیفری به تناسب نقش و میزان استیلا بر مال کاربران توزیع گردد (انصاری، ۱۲۸۱؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۸).

۴-۲- ارائه «چهارچوب نظارتی پیشگیرانه»

برای جلوگیری از بروز خسارت‌های گسترده، لازم است چهارچوبی نظارتی تدوین شود که شامل:

- الزام به ممیزی امنیتی مستقل پیش از راه‌اندازی هر قرارداد هوشمند.

- ایجاد نهاد ناظر تخصصی در حوزه فناوری‌های مالی غیرمتمرکز.

- تدوین دستورالعمل‌های فقهی - حقوقی برای انطباق قراردادهای هوشمند با قواعد ضمان ید.

این چهارچوب نظارتی، نقش پیشگیرانه دارد و مانع از تبدیل ید مأذونه به ید عدوانی می‌شود (محقق داماد، ۱۳۷۵؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۷۰).

۴-۳- پیشنهاد «سامانه پایش هوشمند»

ایجاد سامانه‌ای مبتنی بر هوش مصنوعی برای پایش مستمر قراردادهای هوشمند و تراکنش‌های مالی:

ضمان ید خواهند بود. این امر زمینه مسؤولیت کیفری آنان را در قبال جرایم ارتكابی فراهم می‌سازد و نشان می‌دهد که قواعد سنتی فقهی قابلیت انطباق با مسائل نوین اقتصادی و دیجیتال را دارند.

افزون بر تحلیل نظری، ارائه راهکارهای اجرایی نیز ضروری است. طراحی مدل سلسله‌مراتبی مسؤولیت کیفری، تدوین چهارچوب نظارتی پیشگیرانه، ایجاد سامانه پایش هوشمند و تنظیم الگوی تقنینی می‌تواند به‌عنوان ابزارهای عملی برای تحقق ضمان ید در فضای دیجیتال عمل کند. این راهکارها نه تنها موجب پیشگیری از خسارت‌های گسترده می‌شوند، بلکه امکان پاسخگویی کیفری و مدنی متناسب با نقش و میزان استیلا بر اموال کاربران را فراهم می‌آورند.

درنهایت، قاعده ضمان ید پلی میان فقه سنتی و حقوق مدرن ایجاد می‌کند و می‌تواند مبنای نظری و عملی برای تنظیم مسؤولیت کیفری در پلتفرم‌های غیرمتمرکز باشد، بدین ترتیب، نظام حقوقی با بهره‌گیری از این قاعده قادر خواهد بود، هم از حقوق کاربران حمایت کند و هم نظم اقتصادی را در برابر تهدیدهای ناشی از فناوری‌های نوین حفظ نماید.

ملاحظات اخلاقی: در تمام مراحل نگارش پژوهش حاضر، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

تعارض منافع: در این مقاله هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

سهم نویسندگان: نگارش مقاله مشترکاً توسط نویسندگان صورت گرفته است.

تشکر و قدردانی: از کلیه کسانی که در معرفی منابع و تهیه این مقاله ما را یاری رساندند، تشکر و قدردانی می‌نماییم.

تأمین اعتبار پژوهش: این پژوهش فاقد تأمین‌کننده مالی بوده است.

منابع

- انصاری، شیخ مرتضی (۱۲۸۱). المکاسب. جلد ۱ و ۳. چاپ جدید. انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

- حلی (علامه)، حسن (۷۲۶ ق). تذکره الفقهاء. جلد ۱۴. چاپ اول. انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

- حلی (محقق)، نجم‌الدین جعفر (۶۷۵ ق). المعتمد. جلد ۲. چاپ دوم. انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

- خوئی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۰). مصباح الفقاهه. جلد ۲. چاپ دوم. انتشارات دارالزهراء.

- طباطبایی یزدی، سیدمحمدکاظم (۱۳۳۷). حاشیه بر مکاسب. جلد ۱. چاپ دوم. انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

- عاملی جبعی (شهید ثانی)، زین‌الدین (۹۶۶ ق). الروضه البهیة. جلد ۲. چاپ سنگی قدیم. انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

- فاضل هندی، محمد (۱۰۸۰). کشف اللثام. جلد ۲. چاپ اول. انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

- فخرالمحققین، محمد (۷۷۱ ق). ایضاح الفوائد. جلد ۲. چاپ اول. انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

- قانون مدنی ایران (۱۳۱۴). قانون مدنی. ماده ۳۰۸. تهران: مجلس شورای ملی.

- محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۷۵). قواعد فقه. جلد ۱. چاپ اول. انتشارات سمت.

- موسوی بجنوردی، حسن (۱۳۷۰). القواعد الفقهیه. جلد ۱ و ۴. چاپ دوم. انتشارات دارالفکر.

- موسوی خمینی، سیدروح‌اله (۱۳۶۸). تحریر الوسیله. جلد ۲. چاپ سوم. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

- نجفی، محمدحسن (۱۲۶۶ ق). (صاحب جواهر) جواهر الکلام. جلد ۳۷. چاپ اول. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

- یزدی، سیدمحمدکاظم (۱۳۲۲ ق). العروه الوثقی. جلد ۱. چاپ دوم. انتشارات دارالکتب الاسلامیه.